

GNOZELOGICKÉ VÝCHODISKÁ VÝSKUMU KULTÚRNYCH POTRIEB

EVELÍNA BODNÁROVÁ, Výskumný ústav kultúry, Bratislava

BODNÁROVÁ, E.: Gnoseologic Starting-Points in the Research of Cultural Needs. *Filozofia* 36, 1981, No 5, p. 535—548.

The paper puts it as its starting point that cultural needs as all human needs represent a subjective-objective relation. The author concentrates upon the subjective component of cultural needs. Their bearer is the human personality. The human personality is always a subject of its own needs, its own activity. It does not, however, mean these needs arise capriciously, separated from regularities of social development.

Special attention is paid to problems of motivation, to the question what it is that initiates the choice and the saturating of individual cultural needs. In this connection the author points out the psycho-stimulative function of cultural needs as an instrument of the positive forming of the personality and social groups in the sphere of cognitive, evaluating, transformative and communicative activities.

Kultúrne potreby ako všetky ľudské potreby sú subjektovo-objektovým vzťahom. Z toho vyplýva, že sú utvárané aj zo strany subjektu, aj zo strany objektu, možno ich teda charakterizovať ako subjektívne i objektívne determinované, ako spojenie subjektívneho a objektívneho. Sovietsky psychológ V. N. Mjasiščev pokladá potreby dokonca za základný druh vzťahu človeka ku skutočnosti. Hovorí, že sú výberové a potenciálne, a preto ich vznik je viazaný súčasne na určitý stav subjektu a na existenciu objektu. (1, s. 11)

Keďže kultúra predstavuje historicky sa vyvíjajúci spôsob spoločenskej existencie a spoločenskej činnosti ľudí, spôsob a prostriedok organizácie spoločenského života predstavujú aj kultúrne potreby historicky sa vyvíjajúce, spoločensky determinované vzťahy jednotlivých alebo kolektívnych subjektov k objektívnej prírodnej i spoločenskej realite.

O štruktúre sociálnych potrieb prebieha medzi sovietskymi teoretikmi živá diskusia, ktorá sa sústreďuje hlavne na náplň a vzťah jednotlivých prvkov. Väčšina výskumníkov sa zhoduje v tom, že potreby predstavujú jednotu subjektívneho i objektívneho, no názory o tom, ktorý prvok a akým spôsobom prevažuje, sa rozchádzajú. Napríklad D. A. Kiknadze hovorí o vzájomnom pôsobení človeka a prostredia, ale nazdáva sa, že potreby sú výsledkom pôsobenia prostredia na človeka. (2, s. 51)

Je nesporné, že materiálne, sociálne a kultúrne prostredie vyvíja podstatný vplyv na utváranie a uspokojovanie kultúrnych potrieb i ostatných sociálnych potrieb človeka. No môžeme azda vývoj potrieb pokladať za púhy dôsledok zmien uvedeného prostredia? Predpokladajme, že áno. Nezúčastňuje sa človek, sociálne skupiny ako subjekty dejinného vývoja na premene svojho predmetného, sociálneho a kultúrneho prostredia?

Nie je to práve subjekt kultúrnych potrieb, ktorý (stimulovaný týmito potrebami k tvorivej aktivite, isteže v súlade so zákonitostami spoločenského vývinu, prostredníctvom svojej schopnosti poznávať, hodnotiť a pretvárať) formuje a utvára podmienky a prostredie pre svoju existenciu?

Venujme pozornosť subjektívnej zložke kultúrnych potrieb, špecifickým osobitostiam nositeľa kultúrnych potrieb. Základnú jednotku subjektívnej zložky predstavuje ľudská osobnosť. Ľudská osobnosť je vždy subjektom svojich potrieb, svojej činnosti. Formuje materiálne a duchovné produkty tejto činnosti a sčasti súbežne, v procese tvorenia, sčasti následne je týmito svojimi produktami formovaná.

Túto subjektívnosť ľudskej činnosti, pravda, nemožno nesprávne hypertrofovať, ako to robia napríklad existencialisti, keď ju stavajú proti spoločenskej podmienenosti, proti vplyvu spoločenskej situovanosti subjektu a proti sociálnym vzťahom, v ktorých pôsobí; keď ju stavajú proti kultúrno-historickým väzbám spájajúcich ju s odkazom, ktorý zdedila a napokon i proti čisto prírodnej podmienenosti, viažúcej ju s fyzicko-chemickými a biologickými vlastnosťami prostredia, v ktorom účinkuje. „Ide však o to, že všetky tieto determinanty pôsobia len prostredníctvom ľudskej subjektivity a nie mimo nej.“ [3, s. 40]

Subjektovo-objektový vzťah vyjadrený v potrebe je praktickým vzťahom človeka k svetu. V ňom sa človek ako subjekt *prakticky* vydeľuje vo svojom vzťahu k objektívnej realite, a tak sa stáva aktívnym činiteľom spoločenskej praxe, tvorcom spoločenského bytia. V tomto procese rastie sebauvedomenie človeka ako subjektu a v súlade s tým aj uvedomenie si neustále rozvinutejších potrieb, ktoré sa stávajú hybným momentom spoločenskej praxe, tvorivej aktivity individuálnych i kolektívnych subjektov.

V historickom procese ľudskej činnosti ako spoločenskej praxe sa ľudská osobnosť prejavuje a vyjavuje vo svojich potrebách a výtvoroch ako subjektívne činné bytie, ktoré uvedomele formuje svoje vzťahy k prírode a k ľuďom, vytvára určité spoločenské väzby a vzťahy a zodpovedá za svoje konanie. V tomto procese dochádza k „poľudšteniu“, ku kultivácii vonkajšej reality a k jej prispôsobeniu ľudským potrebám. Dochádza i k vlastnej ďalšej adaptácii osobnosti a k adaptácii medziľudských vzťahov, aby zodpovedali novým, ľudskou činnosťou, spoločenskou prácou vyvolaným potrebám.

Ľudská osobnosť je tým prvkom činnosti, vo vedomí ktorého vznikajú kultúrne potreby. To, pravda, neznamená, že tieto potreby vznikajú ľubovoľne, že vznikajú odtrhnuté od zákonitostí spoločenského vývinu. Spolu s prvkom subjektu vstupujú do štruktúry potrieb všetky objektívne určenia subjektu. Každý subjekt kultúrnych potrieb je historicky materiálne a sociálne determinovaný svojou konkrétnou pozíciou v zložitej sieti výrobných i sociálnych vzťahov.

Historicko-sociálna a kultúrna podmienenosť vstupuje aj do jednotlivých aspektov vzťahu potreby a determinuje ich podobu u jednotlivých

subjektov *diferencovane* podľa ich konkrétnej sociálnej lokalizácie. Určuje konkrétne vzťahové rámce, vo vnútri ktorých sa môžu aktualizovať a realizovať vlastné potencie subjektu, jeho vlohy, zručnosti, poznávacie schopnosti, emocionálna báza, hodnotiace funkcie a normy, ako aj komunikačné potencie.

To sa vzťahuje aj na osobitné vlastnosti subjektu, ktoré korenia v oblasti temperamentu, reakcieschopnosti a citovej sféry. Pokiaľ ide o tento problém, názory vedcov sa dosť rozchádzajú. Nazdávame sa, že na doloženie uvedenej tézy možno použiť množstvo empirických poznatkov o veľkej variabilite prejavov napríklad v oblasti sexuálneho života alebo náboženských predstáv, ktoré zozbierali niektorí kultúrni antropológovia (napr. M. Mead, C. Bateson, R. Linton) u národov so zaostalými kultúrami. Tieto poznatky, hoci boli interpretované svojimi objaviteľmi najrozličnejším spôsobom, práve dokazujú významné spolupôsobenie spoločensko-kultúrneho mechanizmu na formovanie osobnosti, ale aj veľkých sociálnych skupín. Tomu zodpovedá celá sféra sociálno-kultúrneho normovania ľudského správania, prežívania a formovanie hodnotových orientácií.

Problém spoločenského formovania osobnosti má však ešte druhý aspekt. Ide o predpoklad reálnej účinnosti spoločenských vplyvov. Účinnosť spoločenských životných podmienok ešte nie je zaručená ich púhou existenciou. Napríklad objektívna príslušnosť k robotníckej triede ešte neprináša so sebou automaticky revolučný svetonázor, ani ideologickú uvedomelosť. Až aktívna konfrontácia má za následok uvedomenie si svojej sociálnej pozície a príslušnú orientáciu správania a konania.

Práve pri vzniku a utváraní kultúrnych potrieb je osobitne dôležité vytvoriť objektívne podmienky aj pre uvedomenie si tej-ktorej potreby, hlavne keď je spoločensky funkčná a teda jej rozvinutie je z hľadiska záujmov spoločnosti žiadúce. Nijakú kultúrnu potrebu nemožno subjektu imputovať, ku kultúrnej potrebe nemožno subjekt prinútiť. Dosiahnuť tak možno iba určitú formu správania sa, ktorá vôbec nemusí mať nič spoločné s uspokojovaním potreby a je len formálna. V takom prípade sa nemôže dostaviť ani očakávaný efekt. Až internalizácia potreby, ak ju subjekt vnútorne akceptuje, vyvolá aktívne úsilie o jej uspokojenie, aktivizuje subjekt v želanom smere.

Teda nielen vytvorenie objektívnych podmienok pre uspokojovanie určitých druhov kultúrnych potrieb, ale aj vytvorenie objektívnych podmienok pre uvedomenie si a *osvojenie* týchto potrieb subjektom spolupôsobí pri ich utváraní a rozšírení. Napríklad pri formovaní čitateľských potrieb nestačí len vytvoriť materiálne podmienky pre ich uspokojovanie. To, samozrejme, predstavuje jeden z hlavných predpokladov. Dostatok finančných prostriedkov, prístupnosť príslušnej literatúry na knižnom trhu, dobre vybavené knižnice, dostatok voľného času na čítanie sú závažnými a limitujúcimi faktormi pri uspokojovaní čitateľských potrieb. Takisto závažnými činiteľmi sú však napríklad úroveň vzdelania, záuj-

mové zameranie, charakter vykonávanej práce, množstvo ďalších zložiek kultúrnej úrovne, informovanosť o možnostiach, určitá konkrétna duchovná klíma a orientácia sociálneho prostredia subjektu, teda jeho referenčných skupín, triedy.

Zohľadniť treba aj úroveň osobných aspirácií, hodnotovú orientáciu subjektu, vzory správania, ktoré považuje za pozitívne a nasledovaniahodné atď. Až súhra všetkých alebo aspoň mnohých príslušných prvkov navodí vznik alebo osvojenie určitej kultúrnej potreby, jej internalizáciu, zaradenie do hierarchie osobného systému hodnôt, dáva do pohybu mechanizmus funkčného pôsobenia na subjekt, navodí želaný vývoj.

Cieľom socialistického spôsobu života je rozvinutie a formovanie kultúrnych potrieb všetkých pracujúcich. Vytvorenie materiálnych podmienok predstavuje najdôležitejší základný predpoklad, ale ešte samo nevyvolá *automaticky* rozšírenie a rozvinutie týchto potrieb. Je dôležité zohľadniť a navodiť aj ďalšie podmienky ich formovania.

Špeciálny problém z hľadiska výskumu i riadenia spoločenskej praxe v oblasti kultúry predstavujú kultúrne potreby receptívneho charakteru. Vymenovanie prečítaných kníh, účasť na predstaveniach, alebo kvantitatívne údaje o používaní iných kultúrnych hodnôt nedávajú dostatočný obraz o kvalitatívnej stránke recepcie kultúrnych hodnôt. Táto oblasť je zatiaľ pomerne málo rozpracovaná. V rámci recepcie kultúrnych hodnôt sa vyskytujú momenty aktívneho i pasívneho prístupu v najrozličnejších proporciách. Tieto môžu byť determinované množstvom činiteľov predovšetkým *spoločenského prostredia, ale aj vlastného rozvoja osobnosti* a ich detailnými determináciami. Neraz nie je ani isté, či receptívne aktivity boli vyvolané primárne kultúrnymi potrebami.

Podľa poľských bádateľov manželov Vnuk-Lipińských (4) môže recepcia kultúrnych hodnôt prebiehať v štyroch rovinách:

1. v rovine vnímania kultúrneho obsahu,
2. v rovine hodnotenia,
3. v rovine osvojenia,
4. v rovine jeho využitia, modifikácie, prípadne zmeny postoja alebo konania.

V každej z týchto rovín sa môže pohybovať na úrovniach od prevažne pasívnej až po prevažne aktívnu. Nazdávame sa, že myšlienka o štyroch rovinách recepcie kultúrnych hodnôt je blízka našej téze o štyroch nevyhnutných aspektoch kultúrnych potrieb: poznávacom, hodnotiacom, prakticko-pretvárajúcom a komunikatívnom (5, s. 22), ktoré sú obsiahnuté vo všetkých kultúrnych potrebách, aj keď v rozdielnej miere, podľa prevažujúcej orientácie tej ktorej potreby (u Vnuk-Lipińských tomu zodpovedá konkrétny obsah recipovanej kultúrnej hodnoty), kým úroveň realizácie potreby (u Vnuk-Lipińských recepcia hodnôt) variuje od prevažne aktívnej až po prevažne pasívnu v závislosti od objektívnych podmienok a subjektívnych daností subjektu potreby.

Sám výber, voľba recipovaných kultúrnych hodnôt sú významne spoločensky ovplyvnené. Jednotlivec nevyberá a neprijíma kultúrne hodnoty len podľa vlastného systému hodnôt, ale často aj preto, že podlieha tlaku hodnotového systému, ktorý dominuje v jeho sociálnom prostredí (referenčných skupinách, triede, spoločnosti). Alebo sa jeho systém hodnôt formuje v konfrontácii s dominujúcim systémom „prostredia“ (napríklad u pokrokových jednotlivcov v zaostalých krajinách.)

V praxi dochádza v závislosti od osobnej orientácie subjektu potreby k dvom typom voľby kultúrnych hodnôt. Ak subjekt dáva prednosť svojmu vlastnému hodnotovému systému, budú jeho kultúrne potreby pociťovanými potrebami. Ak vznikajú ako výsledok prispôsobenia individuálneho hodnotového systému hodnotám, ktoré prevládajú v jeho sociálnom prostredí, pôjde o uznávané hodnoty. Keď hodnotový systém subjektu potreby bude totožný so systémom, ktorý prevláda v jeho prostredí, budú sa ním pociťované potreby stotožňovať s uznávanými hodnotami. Vtedy subjekt bude harmonicky uspokojovať svoje kultúrne potreby v súlade so sociálnym prostredím, v ktorom žije, čo je optimálnou variantou. V prípade, keď subjekt upredností hodnotový systém svojho sociálneho prostredia pred svojimi vlastnými hodnotami, bude vyvíjať činnosť na uspokojovanie potrieb, ktoré sám nepociťuje. A ak sa rozhodne dávať prednosť potrebám, teda vlastnému hodnotovému systému pred tlakom sociálneho prostredia, dostane sa do rozporu so svojím prostredím, ak nebude tieto potreby a ich uspokojovanie tajiť. V prípade, že určité potreby nie sú ani pociťované, ani uznávané, neodrazia sa ani v činnosti, ani vo vývoji subjektu.

Teraz sa dostáva do popredia otázka motivácie, otázka, čo je podnetom pre voľbu a uspokojovanie jednotlivých kultúrnych potrieb. U jednotlivca zameraného na dosiahnutie vonkajších cieľov, teda cieľov závislých od postoja jeho sociálneho prostredia stane sa podnetom uspokojovania extrovertná motivácia, prevládnu uznávané potreby. U jednotlivca orientovaného na svoje vnútorné ciele bude podnetom činnosti introvertná orientácia.

Keďže utváranie a formovanie kultúrnych potrieb sa uskutočňuje v procese socializácie ľudského jednotlivca, ktorý prebieha zásadne v spoločenských podmienkach, aj vývin systému hodnôt a potrieb každého jednotlivca a sociálnych skupín je v konečnom dôsledku historicky a spoločensky determinovaný. Socializáciu pritom chápeme ako celoživotný proces v zhode s názormi psychológov, ktorí v súčasnosti chápu vývin osobnosti ako celoživotný pochod a nevymedzujú ho určitým vekovým obdobím. Toto chápanie má ďalekosiahly význam hlavne pre disciplíny zamerané na skúmanie a ovplyvňovanie životných procesov človeka, ako sú napríklad pedagogika, vývinová psychológia, sociálna psychiatria, geriatria a ďalšie, ale aj pre kultúrnu politiku, pre riadiacu prax.

V týchto súvislostiach prislúcha kultúrnej stimulácii ako faktoru, ktorý celoživotne pôsobí na vývin osobnosti, na posilňovanie jej integrity,

na emocionálnu zrelosť a stabilizáciu osobnosti, na jej sebareguláciu a emocionálnu kultiváciu ako faktor, ktorý významne účinkuje proti psychopatologickému vývinu tak jednotlivca, ako i celých skupín podstatne väčší význam, než kedykoľvek predtým. Nazdávame sa, že možno opodstatnene hovoriť o psychostimulačnej funkcii kultúrnych potrieb nielen ako nástroja pozitívneho formovania osobnosti a sociálnych skupín v oblasti poznávacích, hodnotiacich, pretvárajúcich a komunikatívnych aktivít, ale aj pokiaľ ide o uchovanie a upevnenie duševného zdravia.

Niečo podobné má na mysli E. V. Sokolov, keď za jednu z hlavných spoločenských funkcií kultúry považuje funkciu projektívneho vyrovnávania sa (projektívnoj razrjadki) ako ochrannú funkciu kultúry. (6, s. 144—145) Za prejav tejto funkcie kultúry pokladá od dávnej minulosti existujúce kultúrne formy ako napríklad sviatky, karnevaly, rituály, hry, pôsobiace ako ustálené formy psychickej relaxácie. „Kultúra takto reguluje správanie a psychické procesy osobnosti, zabezpečuje spoľahlivosť, stálosť činností jednotlivcov, skupín i sociálnych inštitúcií.“ (6, s. 142) No kým Sokolov má na mysli hlavne ventiláciu napätí a reguláciu správania, v našom prípade je akcent skôr na pozitívnej stimulácii, ktorá vzniká rozvíjaním kultúrnych potrieb a záujmov a ich uspokojovaním.

Napríklad aktívna recepcia umeleckých hodnôt kultivuje citový život človeka, pomáha dosiahnuť emocionálnu stabilitu, podporuje schopnosť ovládať emocionálne prežívanie, čo významne zvyšuje integritu osobnosti. Podobne pôsobí uspokojovanie poznávacích potrieb. Nadobúdanie nových vedomostí alebo napríklad rozvíjanie sebaregulačných kognitívnych tréningov a iných psychostimulačných techník kultúrneho pôvodu pôsobí na rozvoj intelektových schopností osobnosti a súčasne vplýva na zvýšenie pocitu jej sebarealizácie.

Napokon zhodne so Sokolovom považujeme vytvorenie adaptačných mechanizmov pre vyrovnávanie sa s konfliktnými a frustračnými situáciami za jednu z podstatných súčastí kultivácie ľudského jednotlivca. Vytvorenie takýchto mechanizmov prebieha v procese ontogenézy každého jednotlivca v závislosti od konkrétnych podmienok jeho života a je priamo úmerne závislé od jeho aktívnej účasti na tvorbe a osvojovaní kultúrnych hodnôt, na rozvinutí a na uspokojovaní kultúrnych potrieb.

Základnou funkciou kultúrnych potrieb vo vzťahu k ich subjektu je, že motivujú jeho sebarozvíjanie aktivity. Kultúrne potreby sú *potrebami sebarozvíjania*. Niektorí psychológovia ich označujú za potreby človeka ako individua (7, s. 55), my by sme doplnili, že sú predovšetkým *potrebami človeka ako spoločenskej bytosti*.

Ľudský jednotlivec na rozdiel od ostatných živočíchov sa nerodí s ustálenou vrodenu výbavou súboru potrieb a mechanizmov pre ich

uspokojovanie s pomerne malou toleranciou obmeny. Popri genetických programoch, ktorými sú v jeho dedičnej výbave projektované určité anatomické štruktúry a vrodené animálne spôsoby fungovania ľudského organizmu, realizujúce sa fyziologickými procesmi dozrievania, existujú i iné programy, kde vrodennými *možnosťami vývoja* je daný iba veľmi rámcový projekt a jeho konkrétna realizácia je závislá od vonkajších, hlavne sociálnych podmienok.

Tento projekt sa zakladá na určitých nervových štruktúrach predstavujúcich po svojom fyziologickom dozretí hmotného nositeľa určitých vlôh a vytvára len veľmi všeobecné predpoklady vývoja človeka. Vlohy vyvíjajúce sa v procese interakcie s prostredím sú vnútornými podmienkami učenia sa a tvoria predpoklad pre získanie nových dispozičných štruktúr na základe vlastných sociálnych skúseností jednotlivca. Tento mechanizmus je základom rozvinutia neustále zložitejších spôsobov uspokojovania najrozličnejších základných potrieb človeka a súčasne tvorí podklad pre vznik vyššieho typu potrieb, ktoré navodzujú prekonanie dosiahnutej úrovne existencie v jej optimálnom stave. Ide o typ potrieb, ktoré majú inú funkciu, *rozvíjajú samotného nositeľa potrieb a motivujú ho k aktivitám plniacim funkciu učenia bez toho, aby bezprostredne slúžili reprodukcii existencie človeka*. A. H. Maslow ich nazýva „potrebami rastu“ (the growth-needs) na rozdiel od „nedostatkových potrieb“ (the deficiency-needs). [8, s. 19—41] Potreby sebarozvíjania sa menia v priebehu ontogenetického vývinu jednotlivca a v rôznych obdobiach ľudského života nadobúdajú rozličné podoby.

Podľa sovietskeho teoretika G. G. Diligenského predstavujú vrodené vlohy človeka závažnú skupinu premenných, ktoré určujú systém jeho potrieb a súčasne sú materiálom, z ktorého formuje svoje aktuálne potreby. „Napríklad potreba poznania, geneticky daná v psychike človeka vo forme príslušných inštinktov a schopností, mení sa na naliehavý motív jeho činnosti v procese ontogenézy osobnosti, v priebehu ktorej človek formuje túto schopnosť ako spôsob začleňovania sa do činnosti spoločnosti.“ [9, s. 111—112] To isté možno povedať o potrebách samej činnosti. Najprv predstavujú nediferencovanú, všeobecne biologickú potrebu fungovania biogenetických, fyzických i intelektuálnych síl. Postupne však, keď sa v priebehu života činnosť človeka naplňa sociálne významným obsahom, nadobúdajú naliehavosť a určitú zameranosť.

Genetickým prototypom potrieb sebarozvíjania sú hry u detí. Na tomto prototypu, ktorý sám ešte nepredstavuje vlastné potreby sebarozvíjania, možno zreteľne sledovať fungovanie mechanizmu týchto potrieb. Tu evidentne vystupujú aj typické znaky potrieb sebarozvíjania. Predovšetkým každá sebarozvíjajúca činnosť sa objavuje spravidla len vtedy, ak sú aspoň do určitej miery saturované základné existenčné potreby. Ak dieťa je hladné, smädné, unavené, nadobúdajú základné životné potreby prevahu nad motivačnými činiteľmi hry. To svedčí aj o tom, že motivačné účinky potrieb sebarozvíjania sú omnoho menej intenzívne

než u základných potrieb. Aktualizácia potrieb sebarozvíjania je závislá od aspoň čiastočného uspokojovania základných životných potrieb.

Rozdielny je aj priebeh uspokojovania potrieb sebarozvíjania v porovnaní s ostatnými životnými potrebami. Uspokojovanie základných potrieb sa uskutočňuje zväčša vo dvoch po sebe nasledujúcich rôznorodých fázach. Prvá predstavuje pomerne rozsiahle aktivity, ktoré sú len prípravou pre získanie potrebnej veci alebo zabezpečenie podmienok pre samotnú realizačnú fázu konzumácie, teda vlastného uspokojenia potreby. Kým prvá, prípravná fáza predstavuje — hlavne pri intenzívnej potrebe — pomerne nepríjemnú súčasť procesu uspokojovania, skoro akoby prekážku, samotná záverečná fáza, spojená s príjemnými pocitmi a s úľavou po napätí, býva pomerne krátka. (Napríklad získanie a príprava potravy — jedenie.) Vyvinutie aktivity v prvej fáze figuruje ako nevyhnutný prostriedok uspokojovania, ale spravidla neposkytuje nijaké príjemné pocity a ani nezvykne pozitívne stimulovať.

Úplne iný priebeh majú sebarozvíjajúce činnosti motivované vývojovými, kultúrnymi potrebami. Tu sa bezprostredné uspokojovanie potreby neobmedzuje na záverečnú časť aktivity, ale je rozložené na celý priebeh uspokojovania. Uspokojovanie sa uskutočňuje v rámci celej aktivity. Namiesto úbytku motivácie dochádza naopak k jej zosilneniu. Tento priebeh je typický hlavne pre recepciu kultúrnych hodnôt, osobitne umeleckých. Tu nejde len o výsledok činnosti, ale predovšetkým o samu realizáciu činnosti. Funkcia kultúrnych potrieb sa uskutočňuje zásadne celým priebehom činnosti. Funkcia týchto potrieb sa nemôže naplniť jednorázovou činnosťou, preto kultúrne potreby vyvolávajú dlhodobé cieľavedomé aktivity s prevažne pozitívnymi realizačnými fázami. Spravidla dochádza v priebehu činnosti k navodeniu ďalšej potreby, ktorá má za následok opätovné rozvinutie činnosti. Kým u základných potrieb, u tzv. „nedostatkových potrieb“ ide o vyrovnanie deficitu v existenčnom optime a funkciou činnosti je čo najskôr vzniknutý nedostatok odstrániť, priebeh sebarozvíjajúcich činností svedčí o celkom rozdielnom pôsobení vývojových potrieb. Toto pôsobenie, ako sa nazdáva G. G. Diligenskij, vzniká v dôsledku spoločenskej aktualizácie nejakej danosti, schopnosti jednotlivca, ktorý tak prekračuje existujúci stav svojej existencie a rozvíja svoju osobnosť.

Všimnime si v tejto súvislosti priebeh detskej hry. Aj keď sa dieťa usiluje o konkrétny výsledok svojej hry, napríklad keď kreslí, ide mu predovšetkým o možnosť kresliť, skôr o výsledok činnosti *kvôli* činnosti, než naopak. Hotový obrázok stráca svoj zmysel, ak nefiguruje ako produkt jeho činnosti. Avšak podrobnejší pohľad na akoby samoúčelnú detskú činnosť ukáže, že takáto činnosť, napríklad manipulácie s objektom, nie je neobmedzená. Hra s objektom trvá tak dlho, kým nie sú vyčerpané funkčné možnosti objektu, potom záujem opadne, predmet stráca príťažlivosť.

Dieťa dokáže trpezlivo poznávať nejakú vec, kým nevyčerpá všetky možnosti poznania, ktoré sú mu vzhľadom na jeho danosti a úroveň vývoja prístupné. Ale dokáže sa po čase k predmetu vrátiť s intenzívnym záujmom, ak objaví nejaké dovtedy nepoznané stránky a možnosti. To naznačuje, že ani pri detskej hre nejde o stereotypné opakovanie činnosti, ale o také činnosti, ktoré sa môžu zdokonaľovať, pri ktorých dochádza k učeniu, ktoré je funkčné a rozvíja danosti a schopnosti dieťaťa. Keď Bühlerovci v dvadsiatych rokoch nášho storočia venovali pozornosť funkčnému aspektu detskej hry, [10] naša problematika ešte zďaleka nebola aktuálna. V súčasnosti vidíme, že znaky priebehu herných činností u detí možno chápať ako ukazovatele špecifických znakov motivačného pôsobenia vývojových, kultúrnych potrieb, ktorými sa najviac odlišujú od ostatných potrieb.

Azda najcharakteristickejšou črtou pôsobenia potrieb sebarozvíjania je, že vyvolávajú u subjektu potreby akoby vnútornú nutnosť, aby v priebehu činnosti dosahoval učením neustále niečo nové. Možnosť zdokonaľiť svoje funkcie, *vytvoriť nové formy interakcie s objektmi a ľuďmi* sú naliehavou výzvou k činnostiam, ktoré také čosi umožňujú. Kým potreby, ktoré nemajú charakter sebarozvíjania, sa primárne vzťahujú na udržanie dosiahnutej úrovne existencie (aj keď v najrozličnejších podobách uspokojovania) a len nepriamo svojimi dôsledkami prispievajú k vývoju osobnosti, majú kultúrne potreby podstatne priamejší vzťah k rozvíjaniu ľudského jednotlivca. V priebehu vývoja sa samotné potreby sebarozvíjania, ktoré sú jeho stimulmi, takisto premieňajú, a tak sa súčasne stávajú aj výsledkami vývoja. Preto bývajú tieto potreby v rozličných obdobiach fylogenetického vývoja ľudstva i v rôznych fázach života jednotlivca rozdielne.

Ako naznačuje Diligenskij, vlohy predstavujú vnútorné predpoklady vývoja, vývojové potencie ľudského jednotlivca. Tieto sú dané dedičnou výbavou, v podobe dedičného programu, ktorý sa tiež realizuje v prvej fáze fyziologickým dozrievaním podkladových nervových štruktúr. V tomto prípade však u človeka dozrievaním nevznikajú určité relatívne hotové funkcie. Vlohy vytvorené pôsobením dedičných činiteľov nepredstavujú ešte výsledok vývoja, ale určujú iba charakter vnútorných možností vývoja. Každá vloha poskytuje len vnútorné možnosti realizácie určitých vzťahov subjektu k určitému druhu objektov. Ich realizácia môže byť rôznorodá. Pritom sama realizácia sa môže uskutočňovať menej adekvátne vnútorným možnostiam, ale takisto môže byť adekvátna alebo úplne neadekvátna. Hlavný mechanizmus realizácie vlôh spočíva v procesoch učenia sa. Učením sa nielen formujú konkrétne činnosti v súlade s príslušnými vlohami, ale sa rozvíjajú i samotné vlohy.

Napríklad zo všeobecnej vlohy k hudbe sa vyvíja učením súbor konkrétnych hudobných schopností, z ktorých ďalšie učenie umožňuje realizovať určité hudobné činnosti. Teda vrodené vlastnosti organizmu umožňujú vytvoriť rozličné formy interakcie človeka s hudobnými vý-

tvormi. Podľa toho, ako rozvinul tieto svoje predpoklady, môže jednotlivec vnímať, reprodukovať alebo tvoriť hudobné výtvary.

V mozgových štruktúrach novorodeného dieťaťa sú napríklad vlohy pre osvojenie si reči. Po dozretí týchto štruktúr sa však dieťa musí najprv naučiť hovoriť. Až potom sa uskutočňujú ďalšie zložité procesy učenia, ktoré umožnia používať ľudskú reč a jej formy a podoby ako nástroj pre veľmi komplikované a sprostredkované operácie. Tento proces je od svojho počiatku veľmi zložito sociálne determinovaný a jeho výsledky u každého jednotlivca môžu byť podľa súhry vlôh a sociálnych pôsobení veľmi rozdielne.

Vlohy poskytujú jednotlivcovi *možnosť formovania* určitých vzťahov s určitými druhmi objektov. Tým je daná aj úzka súvislosť rozvoja týchto vlôh s výskytom príslušných objektov v prostredí jednotlivca. Ak by tomu tak nebolo, ostanú tieto vlohy jednoducho nerealizovanými možnosťami. V prevažnej väčšine prípadov sú to objekty špecificky ľudské, ktoré boli postupne vytvorené v priebehu historického vývoja človeka a ľudskej spoločnosti, teda kultúrne hodnoty.

Možnosti prístupu ku kultúrnym hodnotám zásadne určujú vznik a mieru prebudenia konkrétnych kultúrnych potrieb jednotlivca. Konkrétne vzťahy jednotlivca k určitým kultúrnym hodnotám sa vyvíjajú v zložitom procese prípravy pre participáciu na kultúrnych hodnotách, pre príjem kultúrnych hodnôt vôbec. *Sociálne determinované procesy rozvíjania vlôh učením* sa stimulujú vznik i prebúdzanie, teda aktualizáciu potreby ideálnych alebo materiálnych predmetov, ktoré umožnia sebarozvíjajúce činnosti jednotlivcov a sociálnych skupín vo forme tvorenia, uchovávanía, šírenia, výmeny a „spotreby“ kultúrnych hodnôt.

Kvalita a hĺbka kultúrnej informácie, prenášaná z generácie na generáciu v jednotlivých skupinách, triedach, spoločnostiach *rozdielne*, pôsobí v priebehu socializácie vlôh učením sa. *Konkrétne materiálne a spoločenské podmienky určujú prítomnosť kultúrnych hodnôt* v prostredí subjektov kultúrnych potrieb a formujú predpoklady tak pre uspokojovanie týchto potrieb, ako aj pre ich ďalšie rozvinutie, prípadne pre „prebudenie k životu“ kvalitatívne nových potrieb.

U mnohých sociologických pohľadov chýba docenenie subjektu kultúrnych potrieb v historickej dimenzii i zohľadnenie historického aspektu vývoja kultúry, hoci chápanie jednotlivých kultúrnych procesov v ich historickom vývoji, v konkrétnych historicko-sociálnych podmienkach je základnou podmienkou marxistického prístupu pri skúmaní spoločenských javov.

Kým sebarozvíjajúce aktivity majú u detí samovoľný charakter, v ďalšom vývoji osobnosti ustupujú zámernému sebarozvíjaniu, vedomému sebavytváraniu. Pôsobením potrieb sebarozvíjania sa usmerňujú čin-

nosti rozvíjajúce individuálne vlohý v podobe životných plánov, hlavne pokiaľ ide o vlohý k špecializovaným kultúrnym činnostiam. Nevyhnutnou podmienkou uplatnenia týchto potrieb, keďže ich vnútorná dynamika je menej intenzívna ako trend k uspokojovaniu základnejších potrieb, stáva sa sebaopoznanie, uvedomenie si seba, poznanie svojich skutočných vnútorných i vonkajších daností a predpokladov.

Sebauvedomenie človeka ako subjektu predstavuje prvý krok k uvedomeniu si potrieb. Konkrétny priebeh formovania ľudskej osobnosti ako subjektu práce, poznania a sociálnych vzťahov je náročným procesom, jeho rozhodujúcim faktorom sú neustále zložitejšie formy činnosti a styku s ostatnými ľuďmi, ktorých účinky sa odrážajú v štádiách rozvoja individuálneho sebauvedomenia.

Marxistické chápanie osobnosti zahŕňa do tohto procesu celý súhrn spoločenských vzťahov, ktoré sa zúčastňujú pri utváraní človeka ako subjektu činnosti, bytosti, „ktorá vie uskutočniť proces sebarozvíjania a seba produkcie“. (11, s. 180) Sovietsky teoretik V. M. Mežujev v tejto súvislosti píše: „Jednota sociálneho a individuálneho v štruktúre osobnosti sa takisto uskutočňuje v podobe schopnosti človeka (ako subjektu) byť vo vzťahu k sebe samému — na úrovni vedomia (sebauvedomenia), na úrovni reálnej praktickej činnosti (seba produkcia, sebautváranie) — nie ako k prírodnej, ale ako k spoločenskej bytosti. Prítomnosť tejto schopnosti a jej rozvinutie v smere univerzalizácie spoločenských síl a spoločenských vzťahov robí z človeka subjekt činnosti, osobnosť alebo v širšom slova zmysle — kultúrnu bytosť.“ (11, s. 183)

Kultúrne potreby ako potreby sebarozvíjania sa vyznačujú predovšetkým špecifickou motiváciou. Sebarozvíjanie ako optimálna varianta osobnostného vývoja jednotlivca v podmienkach rozvinutého socializmu predpokladá dostatočne rozvinutú predstavu o sebe, okolo ktorej sa organizujú všetky potreby a ciele osobnosti, predpokladá vyššie štádium rozvoja individuálneho sebauvedomenia.

Problematike priebehu individuálneho sebauvedomovania ako priebehu utvárania osobnosti venujú sovietski vedci v tejto súvislosti osobitnú pozornosť. Za najpovolanejší možno azda považovať názor akadémika B. G. Ananjeva, že na sebauvedomovanie a utváranie osobnosti podstatne pôsobia dva základné faktory: konkrétne formy činnosti človeka a styk s ostatnými ľuďmi. (12) Prvým krokom v tomto procese je oddelenie seba samého od svojho konania. Tento sa uskutočňuje spravidla ešte v útlom detskom veku. Ďalší stupeň tvorí prechod od uvedomenia si svojho konania k uvedomeniu si osobných vlastností, ktoré predstavujú potenciálnu možnosť konkrétnych činností. V priebehu uvedomovania si svojej začlenenosti v sociálnom prostredí sa postupne počas ontogenetického vývinu objavujú nové referenčné skupiny, a tým sa stáva charakter a obsah sebauvedomovania zložitejším. S postupujúcim vývinom osobnosti sa vonkajšia regulácia správania stále viac nahradzuje vnútornou reguláciou a v súlade s tým ustupuje sebahodnotenie

radiácie sa druhými ľuďmi („zrkadlové ja“) stále viac sebahodnoteniu, v ktorom má rozhodujúcu úlohu vlastné sebaocenenie.

Podľa sociológa I. S. Kona je nevyhnutné vytvoriť syntézu sociálnych podmienok a činnosti jednotlivca, v ktorej budú prvkami: 1. obsah činností, 2. okruh stykov vyjadrený v štruktúre sociálnych rolí, 3. obsah a štruktúra sebauvedomenia. [13, s. 95] Kon však upozorňuje, že význam jednotlivých prvkov sociálneho prostredia (sociálno-ekonomických vrstovníkov a pod.) býva v jednotlivých štádiách socializácie rozdielny. Kým sociálno-ekonomické podmienky a kultúra vplývajú spočiatku sprostredkovane, stávajú sa v dospelosti faktormi, ktoré ovplyvňujú jednotlivca priamo. S rastúcim počtom socializačných mechanizmov sa rolová štruktúra osobnosti stáva neustále zložitejšou, čo nachádza svoj výraz v hodnotových orientáciách. „Jednotlivec bez toho, aby prestal byť objektom rozličných sociálnych vplyvov, rozširuje postupne svoje možnosti ako *subjekt* uvedomelej tvorivej činnosti.“ [13, s. 100]

Základný funkčný význam kultúrnych potrieb vzhľadom na subjekt — od osobnosti jednotlivca, rozličné sociálne skupiny, triedy až po celú spoločnosť — spočíva v tom, že predstavujú stimul k neustále novej pretvárajúcej, poznávajúcej, hodnotiacej a komunikatívnej ľudskej činnosti. Prebúdzajú subjekt k hľadaniu nových typov správania, zameralých na tvorbu alebo prisvojovanie javov či predmetov vonkajšieho sveta a slúžiacich novým vzájomným spojeniam subjektu s prostredím. Ako také sú hybným momentom sebarozvíjania ľudskej osobnosti a v spoločnosti, v ktorej účelom i cieľom je harmonický rozvoj všetkých jej členov, sú aj hybným momentom spoločenského rozvoja.

Nazdávame sa, že v každom výskume kultúrnych potrieb, takisto ako pri spoločenskom riadení využívania mechanizmov kultúrnych potrieb, je potrebné dostatočne zohľadniť prvok subjektívneho v štruktúre kultúrnych potrieb. Ak by sa tak nestalo, znamená to podstatné ochudobnenie možností spoločenskej intervencie tak na vznik a formovanie progresívnych, spoločensky efektívnych kultúrnych potrieb, ako aj na žiadúce a spoločensky optimálne spôsoby ich uspokojovania. Pretože kultúrne potreby sú podstatne výraznejšie historicky podmienené, ako je tomu u základných potrieb, lebo majú sociálny charakter, vznikajú v priebehu spoločenskej aktivity a majú spoločenský dosah. Toto má na mysli V. M. Mežujev, keď hovorí, že ľudské dejiny sa stanú dejinami ustanovenia individuálnosti človeka, ak si tento v procese sebautvárania uvedomele prisvojí svoju historicky a spoločensky vyvinutú podstatu a premení ju na podmienky, obsah a formu svojej osobnej existencie. „Toto prisvojenie sa svojím zmyslom kryje so sebaprodukciou, s tým, ako si človek formuje svoju individuálnosť a zodpovedá tomu, čo sme nazvali osobnostnou formou existencie a rozvoja kultúry.“ [11, s. 184]

Sociálne potreby človeka, a to sa vzťahuje menovite na kultúrne potreby, neurčujú jeho správanie bezprostredne, ale prostredníctvom

jeho psychiky. Táto sa opäť utvára v spoločenských podmienkach, v ktorých konkrétne žije, v skupinách, triedach, ktorých je príslušníkom. A tak môžeme hovoriť o dvojakej spoločenskej determinácii konkrétneho kultúrneho správania človeka.

Pri cieľavedomom spoločenskom pôsobení na formovanie kultúrnych potrieb z uvedeného vyplýva nevyhnutnosť vo zvýšenej miere stimulovať subjekt týchto potrieb, rozvoj jeho možností a predpokladov v troch určujúcich oblastiach: 1. pri príprave na príjem kultúrnych hodnôt vôbec (vrátane všetkých formálnych a neformálnych druhov výchovy a vzdelania), 2. pri prebúdzaní, uvedomovaní si alebo zvyšovaní miery prebudenosti potrieb, 3. pri tvarovaní možnosti prístupu ku kultúrnym hodnotám (za predpokladu kvalitnej a hlbokej kultúrnej informácie).

Čím slobodnejší je človek od uspokojovania svojich základných potrieb, tým viac sa v motivácii jeho činnosti uplatňujú špecificky ľudské — sociálno-kultúrne — stimuly. Ich pôsobnosť sa ešte zvyšuje ich uvedomovaním. Čím rozvinutejšie sú výrobné vzťahy, čím je spoločnosť sociálne progresívnejšia, tým aktuálnejšie sa z hľadiska pozitívneho vývoja spoločnosti i z hľadiska osobnostného vývoja jednotlivca javí potreba rozvinutia kultúrnych stimulov, adekvátne formovanie kultúrnych potrieb, čo najširší rozvoj kultúrnej aktivity.

V oblasti spoločenského bytia to znamená sebarozvíjanie najprogresívnejšej zložky výrobných síl — človeka ako pracovnej sily. V oblasti spoločenského vedomia to predstavuje humanizáciu človeka, sociálnych skupín, tried v zmysle najprogresívnejšej, komunistickej ideológie. Znamená to kultiváciu a rozvinutie bytostných síl človeka i spoločnosti ako nositeľa spoločenského pokroku.

LITERATÚRA

1. MJASIŠČEV, V. N.: Problema potrebnostej v sisteme psychologii. Psychologija i pedagogika. Uč. zap. LGU 244, 1957.
2. KIKNADZE, D. A.: Potrebnosti, povedenie, vospitanije. Moskva 1968.
3. JAROSZEWSKI, T.: Osobnost a społeczność. Praha 1975.
4. VNUK—LIPÍŇSKI, E. — VNUK—LIPÍŇSKA, E.: Problematika kształtowania się potrzeb czytelniczych. Warszawa 1975.
5. BODNÁROVÁ, E.: K problému vymedzenia kultúrnych potrieb. Zborník VÚK Kultúrne potreby pracujúcich, ich rozvoj a uspokojovanie v rozvinutej socialistickej spoločnosti. Bratislava 1979.
6. SOKOLOV, E. V.: Kultura i ličnost. Nauka, Leningrad 1972.
7. HOMOLA, M.: Motivace lidského chování. Praha 1977.
8. MASLOW, A. H.: Toward a Psychology of Being. Princeton—New Jersey 1962.
9. DILIGENSKIJ, G. G.: Problemy teorii čelovečeskich potrebnostej. Voprosy filosofii 1977, č. 2.
10. BÜHLER, K.: Die geistige Entwicklung des Kindes. Jena 1924; BÜHLEROVÁ, CH.: Kindheit und Jugend. Leipzig 1928.
11. MEŽUJEV, V. M.: Kultura i istorija. (Problema kultury v filosofsko-istoričeskoj teorii marksizma). Politizdat, Moskva 1977.

12. ANANJEV, B. G.: O problemach sovremennogo čelovekoznaniya. Izdatelstvo Nauka, Moskva 1977.
13. KON, I. S.: Sociologie osobnosti. Praha 1971.

ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КУЛЬТУРНЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ

Эвелина Боднарова

Исходным пунктом статьи является констатация, что культурные потребности, как и все человеческие потребности, представляют собой субъективно-объективное отношение. Автор сосредоточивает внимание на субъективном компоненте культурных потребностей, носителем которого является человеческая личность. Человеческая личность всегда является субъектом своих потребностей, своей деятельности. Правда, это не означает, что данные потребности возникают произвольно, в отрыве от закономерностей общественного развития.

Особое внимание уделяется вопросу о мотивации, вопросу о том, что является побуждением к выбору и удовлетворению культурных потребностей. В этой связи автор говорит о психостимуляционной функции культурных потребностей как орудия позитивного формирования личности и социальных групп в области познавательной, оценочной, преобразующей и коммуникативной активности.

ERKENNTNISTHEORETISCHE AUSGANGSPUNKTE DER ERFORSCHUNG VON KULTURBEDÜRFNISSEN

Evelína Bodnárová

Den Ausgangspunkt bildet die Konstatierung, dass Kulturbedürfnisse so wie alle anderen menschlichen Bedürfnisse einen Subjekt—Objekt—Bezug darstellen. Die Vf. richtet ihr Augenmerk auf die subjektive Komponente der Kulturbedürfnisse. Ihr Träger ist die Persönlichkeit des Menschen. Die Persönlichkeit des Menschen ist immer Subjekt ihrer Bedürfnisse, ihrer Tätigkeit. Das heisst natürlich nicht, dass diese Bedürfnisse willkürlich entstehen, abgetrennt von den Gesetzmässigkeiten gesellschaftlicher Entwicklung.

Besondere Aufmerksamkeit wird der Frage der Motivation geschenkt, der Frage was den Anstoss zur Wahl und Befriedigung von einzelnen Kulturbedürfnissen gibt. In diesem Zusammenhang wird von der psychostimulierenden Funktion der Kulturbedürfnisse als Mittel zur positiven Formung von Persönlichkeit und sozialen Gruppen im Bereich der Erkenntnis-, Wertungs-, Umbildungs- und Kommunikationsaktivitäten gesprochen.